

THEODOR W. ADORNO

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Ἄν θέλουμε νὰ ποῦμε κάτι γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, καὶ τοῦτο βέβαια ἀρκετὰ περιορισμένα, χωρὶς νὰ ξεφεύγουμε στὸ ἀνεύθυνο, θὰ πρέπει νὰ περιοριστοῦμε σὲ μιὰ μερικὴ ἄποψη. Θέλω λοιπὸν νὰ ἀναφέρω μερικὰ πράγματα, ποὺ πιστεύω ὅτι παρατήρησα πάνω στὴ δική μου σκέψη χωρὶς νὰ μπῶ στὸ φιλοσοφικὸ ἐρώτημα, τί εἶναι ἡ σκέψη γενικά, ἢ στὴν ψυχολογία τῆς σκέψης. Ἐδῶ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη πρέπει νὰ χωρίζεται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό της, ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της. Αὐτὸ μὲ φέρνει σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀξεπέραστη ἄποψη τοῦ Hegel γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη. Ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ τί καὶ στὸ πῶς σκέφτεται κανεὶς, εἶναι σύμφωνα μ' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λάθος, ἡ κακὴ ἐκείνη ἀφαίρεση, τὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ διορθώσει ἡ φιλοσοφία μὲ τὰ δικά της μέσα. Ἀποτελεῖ εἰρωνεία, ὅτι ἡ φιλοσοφία ἐξοργίζει τόσο εὐκόλα τὸν κοινὸ νοῦ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς συγχέεται

μέ την ἀφαίρεση, στην ὁποία αὐτή ἐναντιώνεται. "Ὅπως στην προ-φίλοσοφική γνώση ἔτσι καί στη φιλοσοφία δὲ γίνεται τίποτα χωρίς ἓνα ποσοστὸ χειραφέτησης τῆς σκέψης ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο. Σ' αὐτὴ χρωστᾷ ὁ λογικὸς μηχανισμὸς τὴν τεράστια ἐπιτυχία του σὲ σχέση με τὴ ἀρχαϊκὴ συνείδηση. Μ' αὐτὸν αὐξήθηκε ἡ δύναμη τῆς ἀπομυθοποίησης, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἱστορικὴ ἐξελικτικὴ τάση τῆς φιλοσοφίας. Ἡ σκέψη ὅμως με τὸ νὰ γίνῃ τελικὰ μηχανισμὸς κατάντησε ταυτόχρονα λεία τῆς κατεμπράγμάτωσης, αὐτάρεσκη μέθοδος. Τοῦτο τὸ βλέπουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς στὶς κυβερνητικὲς μηχανές. Παρουσιάζουν στὸν ἄνθρωπο τὴ μηδαμινότητα τῆς τυποποιημένης καὶ περιεκτικὰ κενῆς σκέψης, γιατί μποροῦν νὰ κάνουν ὀρισμένα πράγματα — γιὰ τὰ ὁποία ἦταν περήφανη ἡ μέθοδος τοῦ ὑποκειμενικοῦ λόγου — καλύτερα ἀπὸ τὰ σκεπτόμενα ὑποκείμενα. Ὅταν αὐτὰ γίνονται ἐκτελεστικὰ ὄργανα τέτοιας τυποποίησης, τότε παύουν νὰ εἶναι ὑποκείμενα. Πλησιάζουν τὶς μηχανές σὰ νὰ ἦταν ἀτέλεστερα ὁμοιώματά τους. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη πρωταρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμή, ποὺ δὲν ἀρκεῖται με γνώσεις, τὶς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς καὶ νὰ παραλείψει. Τὸ ἀνθρώπινο νόημα τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν θὰ ἦταν νὰ ἀλαφρώσουν τόσο τὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων, ὥστε αὐτὴ νὰ γίνῃ ἐλεύθερη.

Στὸν Kant ἡ σκέψη ἐμφανίζεται, σύμφωνα με τὴ στενὴ, ὑποκειμενικὴ ἔννοιά της, δηλ. ξέχωρα ἀπὸ τοὺς ἀντικειμενικοὺς νόμους τῆς λογικῆς, με τὸ ὄνομα τοῦ ἀυθορητισμοῦ. Ἡ σκέψη εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα μιὰ λειτουργία, ἔτσι ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ἡ ἀφελὴς συνείδηση, ὅταν διαχωρίζει τὶς ἀπόψεις, τὶς ἐντυπώσεις, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦνται στὸν καθένα χωρὶς κόπο ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς κοπιαστικῆς δραστηριότητας, ποὺ συνδέεται με τὴ σκέψη. Ὡστόσο ἡ ἀξία τοῦ Kant, ἡ κριτικὴ του ἐμμονὴ ἀκόμη καὶ ἐνάντια στὶς δικές του βασικὲς θέσεις, δὲν ἀποδείχτηκε μόνο με τὸ ὅτι δὲν ταύτισε ἀπλῶς τὸν ἀυθορητισμό, ποὺ εἶναι γι' αὐτὸν σκέψη, με τὴ συνειδητὴ δραστηριότητα. Τὰ σημαντικὰ, ὅσα ἀποτελοῦν ἐπιτεύγματα τοῦ νοῦ, δὲν ἦταν γι' αὐτὸν ἀπλὲς νοητικὲς πράξεις μέσα στὸν ἤδη δημιουργη-

μένο κόσμο. 'Η επιτέλεσή τους μόλις πού γίνεται αντιληπτή στην αυτοσυνείδηση. 'Η πρόφαση του̃ ἀφελούς ρεαλισμοῦ, ἡ ἄποψη ὅτι στην ἐμπειρία ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πράγματα καθαυτά, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Kant, στηρίζεται ἐπίσης καὶ στο̃ ὅτι οἱ ἐνέργειες, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ συνείδηση διαμορφώνει τὰ ὑλικά τῶν αἰσθήσεων, δὲν τῆς εἶναι συνειδητὲς σὰν τέτοιες : αὐτὸ εἶναι τὸ «βάθος» τους, ὀλότελα παθητικό. Αὐτὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ «σκέπτομαι, πού πρέπει νὰ συνοδεύει ὅλες μου τὶς ιδέες», ὁ τύπος τοῦ ἀυθορητισμοῦ, δὲ θέλει νὰ δηλώσει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι ἓνα γεγονός βρίσκεται στην ἐνότητα τῆς ὑποκειμενικῆς συνείδησης, καὶ μάλιστα τῆς προσωπικῆς· ὅτι δηλ. μὲ ὅλες τὶς δυσχέρειες, πού περικλείει αὐτό, εἶναι ἡ «δική μου» ιδέα, πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ τὴν ιδέα κανενὸς ἄλλου. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπαραγάγει μὲ τὴ δύναμη τῆς φαντασίας του τὸν πόνου τοῦ ἄλλου. Πρὸς τὰ ἐκεῖ τείνει ἡ ὑπερβατικὴ ἀντίληψη. Μ' αὐτὸ τὸν καθορισμὸ πού γίνεται μὲ βάση ἓνα τέτοιο συμπλησμάσμα μετατρέπει τὸ «σκέπτομαι» αὐτὸ σὲ παθητικό, σὲ κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ σκέψη : τὸ «δικό μου». 'Ο Kant καθόρισε μὲ ἀκρίβεια τὸ παθητικὸ μέρος πού ὑπάρχει στην ἐνεργητικότητα τῆς σκέψης καὶ ἔδωσε μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ εὐσυνειδησία του μεγάλη προσοχὴ στο̃ τί ὑπάρχει μέσα στὰ φαινόμενα. Ἦδη ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ Λόγου εἶναι μιὰ φαινομενολογία τοῦ πνεύματος, καθὼς τιτλοφορεῖ ὁ Hegel τὶς ἀναλύσεις τῆς συνείδησης πού ἔκανε ὁ ἴδιος. 'Η σκέψη στὴ συμβατικὴ τῆς ἔννοια εἶναι μόνο μιὰ ὄψη τοῦ ἀυθορητισμοῦ καὶ ὄχι ἡ βαθύτερη, ἐντοπισμένη μόνο στο̃ χῶρο τοῦ ἤδη συγκροτημένου μέρους τῆς συνείδησης σὲ συσχέτιση μὲ τὸν κόσμο τῶν πραγμάτων. Στὴ σφαῖρα πού ὁ Kant θεωροῦσε ὑπερβατικὴ, ἡ ἐνεργητικότητα καὶ ἡ παθητικότητα δὲ διαχωρίζονται μεταξύ τους, ὅπως θὰ περιμέναμε σύμφωνα μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ἔργου. Πίσω ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ παθητικὸ στοιχεῖο κρύβεται, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχει ἐξεταστεῖ ἀπὸ τὸν Kant, μιὰ ἐξάρτηση τοῦ φαινομενικὰ ἀνεξάρτητου, δηλ. τῆς πρωταρχικῆς ἀντίληψης, ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ἀκαθόριστο ἀντικειμενικὸ, πού στο̃ σύστημα τοῦ Kant ἀπόληξε στὴ θεωρία γιὰ τὸ ἐξωεμπειρικὰ καθαυτό. Καμιὰ

ἀντικειμενικότητα τῆς σκέψης ὡς ἐνέργειας δὲ θὰ ἦταν δυνατή, ἂν ἡ ἴδια ἡ σκέψη δὲν ἦταν ἐξαρτημένη, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια τῆς τῆ μορφή, ἀπ' αὐτὸ πού δὲν εἶναι σκέψη : ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι βρίσκεται τὸ μυστήριο τῆς σκέψης.

Ἐκεῖ πού ἡ σκέψη εἶναι πραγματικὰ παραγωγική, ἐκεῖ πού δημιουργεῖ, ἐκεῖ ὑπάρχει πάντα μιὰ ἀντίδραση. Ἡ παθητικότητα ὑπάρχει στὸν πυρήνα τοῦ ἐνεργητικοῦ, μιὰ διαμόρφωση τοῦ Ἐγὼ ἀπὸ τὸ μὴ-Ἐγὼ. Ἀπ' αὐτὸ ἀκτινοβολεῖ κάτι καὶ στὴν ἐμπειρική μορφή τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Γιὰ νὰ εἶναι παραγωγική, πρέπει νὰ καθορίζεται πάντα ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό της. Αὕτη εἶναι ἡ παθητικότητά της. Ἡ προσπάθειά της ταυτίζεται μὲ τὴν ἰκανότητά της γι' αὐτό. Ἡ ψυχολογία τὴν ὀνομάζει σχέση πρὸς ἢ καὶ πλήρωση μὲ ἓνα ἀντικείμενο. Αὕτη ἐπεκτείνεται ὅμως πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν ψυχολογική πλευρὰ τῆς διαδικασίας τῆς σκέψης. Ἡ ἀντικειμενικότητα, ἡ ἀλήθεια τῶν σκέψεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν σχέση πρὸς τὸ ἀντικείμενο. Σὲ ὑποκειμενική θεώρηση ἡ φιλοσοφική σκέψη ἀντιμετωπίζει ἀδιάκοπα τὸ αἶτημα νὰ περιορίζεται στὸν ἑαυτὸ της μὲ λογικὴ συνέπεια, καὶ ὅμως νὰ ἀφομοιώνει αὐτό, πού δὲ συμπίπτει μὲ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ τὸ ὁποῖο αὐτὸ δὲν ὑποτάσσεται στὴν ἴδια του τῆ νομοτέλεια. Ἡ σκέψη σὰν ὑποκειμενικὴ ἐνέργεια πρέπει πρῶτα νὰ ἀφεθεῖ στὸ ἀντικείμενο, ὅπου αὕτη συγκροτεῖ ἢ καὶ παράγει τὸ ἀντικείμενο, ὅπως διδάσκουν ὁ Kant καὶ οἱ ἰδεαλιστές. Ἀπ' αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀκόμη ἡ σκέψη καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου της εἶναι προβληματική, καὶ αὕτη ἀναλαμβάνει νὰ τὸ ὀρίσει. Δὲν προσφέρεται ἰσχυρότερο ἐπιχείρημα γιὰ τὰ πρωτεῖα τοῦ ἀντικειμένου, πού εἶναι τόσο εὐθραυστο καὶ γίνεται νοητὸ μόνο μέσα στὸν ἀμοιβαῖο συσχετισμὸ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ σκέψη πρέπει νὰ προσκολληθεῖ σὲ ἓνα ἀντικείμενο, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἔχει κάτι τέτοιο ἢ δὲ σκοπεύει καθόλου νὰ τὸ δημιουργήσει. Αὕτη ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς μεθόδου ἔχει τὸν ἀντίκτυπό της, γιὰ τὸν Kant, στὸ περιεχόμενο. Ἡ σκέψη του στρέφεται βέβαια στὶς μορφές τοῦ ὑποκειμένου, ἀναζητᾶ ὅμως τὸ σκοπὸ του στὸν καθορισμὸ τῆς ἀντικει-

μενικότητας. Παρά την κοπερνική στροφή και μέσα απ' αυτή ο Kant επιβεβαιώνει ἄθελά του τὰ πρωτεῖα τοῦ ἀντικειμένου.

Ἡ σκέψη δὲν ἐξαντλεῖται οὔτε στὴν ψυχολογικὴ διαδικασίᾳ οὔτε καὶ στὴν ἄχρονη, καθαρὴ, τυπικὴ λογικὴ. Αὐτὴ εἶναι ἓνας τρόπος συμπεριφορᾶς καὶ σ' αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ σχέση πρὸς ἐκεῖνο, ἀπέναντι στοῦ ὁποῖο συμπεριφέρεται. Τὸ ἐνεργὸ στοιχεῖο τῆς συμπεριφορᾶς τῆς σκέψης εἶναι ἡ συγκέντρωση. Ἡ σκέψη ἀντιστέκεται στοῦ νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο. Μὲ τὴ συγκέντρωση συνδέεται ἡ ἔνταση τοῦ Ἐγὼ μὲ κάτι ποὺ εἶναι ἀντίθετό του. Ἐχθρική πρὸς τὴ σκέψη εἶναι ἡ περιέργεια, ἡ ἀφηρημένη ματιὰ ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρο, ποὺ δὲ θέλει νὰ τῆς ξεφύγει τίποτα : Αὐτὸ τὸ ἔχουν ἤδη ἐπισημάνει οἱ θεολογικὲς παραδόσεις, ὅπως αὐτὲς τοῦ Ταλμούδ. Ἡ συγκέντρωση προσφέρει στὴ δημιουργικὴ σκέψη μιὰ ἰδιότητα, τὴν ὁποία δὲν τῆς ἀναγνωρίζει τὸ κλισέ. Ἀφήνεται νὰ καθοδηγεῖται ὅμοια ὅπως καὶ ἡ λεγόμενη καλλιτεχνικὴ ἔμπνευση, ἐφόσον τίποτα δὲν τὴν ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο. Αὐτὴ ἀνοίγεται στὴν ὑπομονή, ποὺ εἶναι ἡ ἀρετὴ τῆς σκέψης. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα εἶναι ἐργατικότητα, δὲν ἐννοεῖ τὴν ἐξαντλητικὴ δουλειά, ἀλλὰ τὴν ὑπομονὴ στοῦ ἀντικείμενο. Ἡ παθητικὴ ἀπόχρωση τῆς λέξης ὑπομονὴ ἐκφράζει σωστὰ τί εἶναι αὐτὸς ὁ τρόπος συμπεριφορᾶς : οὔτε τὸ ἀεικίνητο περιδιάβασμα οὔτε ἡ πεισματικὴ διεξόδυση, ἀλλὰ ἡ ἐπίμονη καὶ ἀβίαστη ματιὰ πάνω στοῦ ἀντικείμενο. Ἡ συνήθης ἐπιστημονικὴ αὐστηρότητα ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο τὴν αὐτοεξουδετέρωσή του γιὰ χάρη τῆς προτεραιότητος τοῦ ἀντικειμένου. Σ' αὐτὸ ἀντιτίθεται ἡ φιλοσοφία. Ἡ σκέψη δὲν μπορεῖ νὰ ὑποβιβαστεῖ σὲ μέθοδο, ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι τὸ ὑπόλοιπο, ποὺ μένει μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξάλειψη τοῦ ὑποκειμένου. Πολὺ περισσότερο πρέπει νὰ ἐμβάλει ὅλους τοὺς ἐρεθισμοὺς καὶ τὶς ἐμπειρίες στὴ θεώρηση τοῦ ἀντικειμένου, γιὰ νὰ χαθεῖ μέσα σ' αὐτό, σύμφωνα μὲ τὸ ἰδανικὸ τῆς. Ἡ δυσπιστία ἀντίθετα εἶναι ἡ σύγχρονη μορφή τῆς ἐχθρότητας ἐναντία στὴ σκέψη. Αὐτὴ περιορίζεται στοῦ διαλογισμὸ σὲ στενότερη ἔννοια, ὁ ὁποῖος δὲν ἀποβαίνει ὠφέλιμος λόγῳ τοῦ παθητικοῦ καὶ συγκεντρωτικοῦ χαρακτήρα

του. Ἡ ἡσυχία του διατηρεῖ κάτι ἀπὸ αὐτὴ τὴ μακαριότητα, ἢ ὁποῖα δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἰδέα τῆς σκέψης. Ἡ ἀμερικανικὴ γλῶσσα διαθέτει μιὰ ἰδιαίτερη ἔκφραση, *arm chair thinking*, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς ἐκείνου, ποὺ κάθεται σὲ μιὰ ἀνετη πολυθρόνα, ὅπως ἓνας συνταξιούχος, μειλίχιος καὶ βαρετὸς παππούς. Γιὰ μεγάλη ἀτυχία ἢ κακόβουλη μνησικακία ἀπέναντι σ' αὐτόν, ποὺ κάθεται ἐδῶ καὶ σκέφτεται, εἶναι κάπως δικαιολογημένη. Πολλές φορές φαίνεται σὰ νὰ μὴν ἔχει μιὰ τέτοια σκέψη ὑλικό· βυθίζεται στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της σὰ σὲ μιὰ σφαῖρα τοῦ δῆθεν καθαροῦ. Ὁ Hegel τὴ χαρακτηρίζει σὰν ἓνα κενὸ βάθος. Ἡ χίμαιρα μιᾶς ὕπαρξης, ποὺ δὲν ἔχει κατασχεθεῖ καὶ καταστραφεῖ ἀπὸ τίποτε τὸ ἀντικειμενικό, δὲν εἶναι τελικὰ τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ καθρεφτισμὸς τῆς ἐντελῶς ἀκαθόριστης καὶ τυπικῆς σκέψης. Καταδικάζει τὴ σκέψη στὴν παρωδία τοῦ σοφοῦ ποὺ ἐπιδίδεται στὴν ὀμφαλοσκοπία· ἡ σκέψη πέφτει ἔτσι σ' ἓναν ἀρχαϊσμό, ὁ ὁποῖος στὴν προσπάθειά του νὰ διασώσει γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τὸ εἰδικὸ ἀντικείμενό της, ποὺ σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀντικείμενο, χάνει τὸ στοιχεῖο τοῦ πράγματος, τοῦ μὴ-ταυτόσημου. Ἡ σοφία ἐπινοεῖ σήμερα μιὰ ἱστορικὰ ἀνεπανάληπτη, ἀρκαδικὴ μορφή τοῦ πνεύματος, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως ἐκεῖνα τὰ γλυπτὰ ποὺ ἀπομιμοῦνται τὰ ἀρχέγονα μὲ τὸ νὰ ἐπαναλαμβάνουν μιὰ προῖστορικὴ ἀδεξιότητα, ἐλπίζοντας νὰ βροῦν μ' αὐτὸ τὴν παλιὰ ἀλήθεια, ποὺ δὲν ὑπῆρξε ποτέ καὶ ποὺ σήμερα καλύπτει τὸ κενὸ της ὀλοκληρωτικὰ ὁ βιομηχανικὸς κόσμος. Ὁ συνθετικὸς ἀρχαϊσμός τοῦ φιλοσοφεῖν δὲ θὰ ἔχει καλύτερη τύχη ἀπὸ τὸ γύψινο κλασικισμὸ ἑνὸς Canova καὶ ἑνὸς Thorwald μπρὸς στὴν ἀπτική κλασικότητα. Λιγότερο ἀκόμη θὰ μπορούσε ὁ διαλογισμὸς νὰ μεταβληθεῖ σὲ ἓνα εἶδος ἔμμεσης πρακτικῆς δραστηριότητας, ποὺ κοινωνικὰ βοήθησε μόνο στὴν ἀπώθηση τῆς σκέψης. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι ἀπὸ ἀντίδραση ἰδρύθηκαν χωριστοὶ ἀκαδημαϊκοὶ χῶροι, ποὺ δίνουν τὴν εὐκαιρία στοὺς κλητοὺς νὰ ἐπιδίδονται στὴ στοχαστικὴ ἄσκηση. Χωρὶς τὸ θεωρητικὸ στοιχεῖο ἢ πράξη καταντᾶ κενὸ ἐπιχείρημα, ἀλλὰ καὶ ὁ διαλογισμὸς, σὰν προφυλαγμένη χω-

ριστή σφαίρα, διαχωρισμένος από την πράξη δέ φέρνει καλύτερα αποτελέσματα.

Δέν έχουμε μιὰ ἀκριβῆ περιγραφή γιὰ τὸν διαλογισμό. Σωστότερα θὰ τὸν ὀνομάζαμε διευρυντικὴ συγκέντρωση. Μὲ τὸ νὰ θεωρεῖ τὸ ἀντικείμενό της, καὶ μόνο αὐτό, διακρίνει μέσα του αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ τὸ ξεπερνάει, καὶ ἔτσι διασπᾷ τὸν προκαθορισμένο περίβολο τοῦ ἀντικειμένου. Τοῦτο μὲ τὴ σειρά του μπορεῖ νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀφηρημένο καὶ ἔμμεσο· ἡ σύστασή του δέν μπορεῖ νὰ προκαθοριστεῖ μὲ μιὰ λαθραία ἔννοια τοῦ συγκεκριμένου. Εἶναι ἀναγκαία κάθε ἐπιφύλαξη ἀπέναντι στὴ στερεοτυπία τῆς σκέψης, στὴν ὁποία ὀδηγεῖ μιὰ συνεπῆς λογικὴ ἐξέλιξη, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ μιὰ μόνο ἄποψη. Τὸν λεγόμενο εἶρμό τῶν σκέψεων, ποὺ τὸν περιμένει κανεὶς ἀδιάκοπα ἀπὸ τὴ νόηση θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν διασπᾷ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμός. Οἱ σκέψεις ποὺ εἶναι ἀληθινές, πρέπει νὰ ἀνανεώνονται συνέχεια ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ καθορίζεται ἀρχικὰ μέσα σ' αὐτές. Ἡ δύναμη γι' αὐτό, ὅχι τὸ ξέφτισμα τῶν συμπερασμάτων, εἶναι ἡ οὐσία τῆς φιλοσοφικῆς συνέπειας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι συνεκτικότητα ἐν τῇ γενέσει της, ὅχι αὐτόματη ροή, στὴν ὁποία τὸ ὑποκείμενο θὰ ἦταν βέβαια ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε φροντίδα, ἀλλὰ περιττό. Τὸ ὅτι καμιὰ ἀξιόλογη φιλοσοφικὴ σκέψη δέν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ περιληπτικά, τὸ ὅτι αὐτὴ δέν παραδέχεται τὴ συνηθισμένη ἐπιστημονικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ διαδικασία καὶ στὸ ἀποτέλεσμα — ὁ Hegel, ὅπως ξέρουμε, φανταζόταν τὴν ἀλήθεια σὰ διαδικασία καὶ ἀποτέλεσμα μαζί — αὐτὸ μετατρέπει τὴν ἐμπειρία ἐκείνη σὲ κάτι χειροπιαστό. Οἱ φιλοσοφικὲς σκέψεις, ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ μιὰ περιγραφή τοῦ σκελετοῦ τους ἢ τοῦ καθαροῦ ἀποτελέσματός τους, εἶναι ἄχρηστες. Ἡ βαναυσότητα ἀμέτρητων φιλοσοφικῶν πραγματειῶν, ποὺ δὲ νοιάζονται καθόλου γι' αὐτό, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ αἰσθητικὴ ἀνεπάρκεια : ἔνδειξη τῆς ἴδιας τους τῆς νοθείας. Ὅπου ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἀκόμη καὶ σὲ σημαντικὰ κείμενα, πίσω ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀδιάκοπης ἀνανέωσης ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, καταστρέφεται. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη εἶναι κάτι ποὺ συνεχῶς διαταράσσεται.

ται από αυτό, που δεν είναι ή ίδια ή σκέψη. Η ικανότητα της σκέψης να μην ακολουθεί το δικό της ρεύμα, είναι η ικανότητα της αντίστασης ενάντια στη σκέψη που προηγήθηκε. Η έμφατική σκέψη χρειάζεται κουράγιο. Ο κάθε σκεπτόμενος πρέπει να διακινδυνεύει, δεν πρέπει να δίνει ή να παίρνει τίποτα χωρίς να το εξετάζει : αυτός είναι ο έμπειρικός πυρήνας της θεωρίας της αυτονομίας. Χωρίς τον κίνδυνο, χωρίς την υπάρχουσα δυνατότητα της πλάνης δεν υπάρχει αντικειμενικά καμιά αλήθεια. Η μεγαλύτερη βλακεία δημιουργείται εκεί, όπου εκείνο το κουράγιο που ένυπάρχει στη σκέψη και βρίσκεται σε συνεχή διέγερση, καταπιέζεται. Η βλακεία δεν είναι κάτι στερητικό, δεν είναι ή απλή απουσία της ικανότητας για σκέψη, αλλά το σημάδι από τον ακρωτηριασμό της. Το πάθος του Nietzsche το γνώριζε αυτό. Το Ιμπεριαλιστικό τυχοδιωκτικό του σύνθημα για την επικίνδυνη ζωή έννοοῦσε στην πραγματικότητα: να σκέφτεστε επικίνδυνα, να παροτρύνετε τη σκέψη, έχοντας την έμπειρία του αντικειμένου, να μη φοβάστε τίποτα, να μην έμποδίσετε από καμιά προσυμφωνία της σκέψης. Η αυτάρκης λογική συνέπεια όμως, από την κοινωνική της πλευρά, δεν έχει τελικά παρά το σκοπό να έμποδίζει τη σκέψη για κάτι τέτοιο.

Το γεγονός ότι στη φιλοσοφική σκέψη ή σχέση ανάμεσα στη διαδικασία και στο αντικείμενο αποκλίνει ποιοτικά από αυτή των θετικών επιστημών, έχει να κάνει με τη φύση της. Κατά κάποιον τρόπο προσπαθεί πάντα να εκφράσει έμπειρίες, οι οποίες όμως δεν καλύπτονται καθόλου με την έμπειριστική έννοια της έμπειρίας. Το να κατανοεί κανείς τη φιλοσοφία σημαίνει να έχει τη βεβαιότητα αυτής της έμπειρίας με το να στοχάζεται αυτόνομα και όμως σε στενότερη έπαφή με το έκαστοτε τιθέμενο πρόβλημα. Με την αναγκαία επιφύλαξη θά λέγαμε, ότι ή φιλοσοφική σκέψη είναι έτσι φτιαγμένη, ώστε συνήθως να έχει τα αποτελέσματά της πριν ακόμη λειτουργήσει. Μπορεί να δυσπιστεί κανείς ριζικά στη φιλολογία του Heidegger και όμως να μη μπορεί να παραβλέψει το γεγονός, ότι ο συλλογισμός, σε σχέση με τη σκέψη, παραπέμπει γλωσσικά στην ιδέα της φιλοσοφικής

σκέψης σὰ σκέψης ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἐδῶ ἔγκειται συγχρόνως ὁ πιὸ ἐπικίνδυνος πειρασμός, ὁ πειρασμός τῆς ἀπολογίας, τῆς ὀρθολόγησης, τῆς δικαιολόγησης, τῆς τυφλά ἀπὸ πρὶν δοσμένης πεποίθησης καὶ γνώμης. Τὸ *thema probandum* εἶναι ταυτόχρονα ἀλήθεια καὶ ἀναλήθεια τῆς σκέψης. Τὴν ἀναλήθειά της ἡ σκέψη τὴν ἀποβάλλει μὲ τὸ νὰ προσπαθεῖ νὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἐμπειρία της διὰ μέσου τῆς ἄρνησης. Ἡ ἐπαρκὴς φιλοσοφικὴ σκέψη εἶναι κριτικὴ ὄχι μόνον ἀπέναντι στὸ ὑπάρχον καὶ στὸ πραγματικὸ ἐκμαγεῖο του μέσα στὴ συνείδηση, ἀλλὰ στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ της. Στὴν ἐμπειρία, ποὺ τὴν ἐμψυχώνει, ἀνταποκρίνεται ὄχι μὲ τὴ συγκαταβατικὴ κωδικοποίηση, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀντικειμενοποίηση. Φιλοσοφικὰ σκέφτεται ἐκεῖνος ποὺ σφυρηλατεῖ τὴν πνευματικὴ ἐμπειρία μὲ τὴν ἴδια λογικὴ συνέπεια. Διαφορετικὰ ἡ πνευματικὴ ἐμπειρία θὰ ἔμενε ραψωδική. Μόνον ἔτσι ὁ συλλογισμὸς γίνεται κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐπαναληπτικὴ παράσταση τῆς ἐμπειρίας. Σὰν κριτικὸς ὁ ὀρθολογισμὸς του εἶναι περισσότερο ἀπὸ ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωση. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη φαίνεται σ' αὐτὸν ποὺ τὴν παρατηρεῖ στὸν ἑαυτὸ του, σὰ νὰ μπορεῖ νὰ τὸν κάνει νὰ γνωρίσει αὐτὸ ποὺ ἐκεῖνος θέλει νὰ γνωρίσει, ἄρκεῖ μόνον νὰ ξέρει, τί θέλει νὰ γνωρίσει. Αὐτὴ ἡ αὐτο-ἐμπειρία τῆς σκέψης ἀντιφάσκει στὸν καντιανὸ περιορισμὸ, στὴν πρόθεσή του νὰ καθαιρέσει τὴ σκέψη μὲ τὴ σκέψη.

Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστήμη τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης πραγματοποιεῖται κυρίως μὲ τὴ διατύπωση τοῦ προβλήματος, ἡ παράσταση εἶναι στὴ φιλοσοφία ἓνα ὀριστικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀντικειμένου. Εἶναι ἀκόμη πιθανό, ὅτι οἱ αὐστηρὲς λύσεις, ποὺ συλλαμβάνει ὁ στοχαστής, δὲν ξεπηδοῦν σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐπίμοχθης πρόσθεσης, ἀφοῦ τραβήξουμε μιὰ γραμμὴ κάτω ἀπὸ τὰ ποσά. Μέχρι ἐδῶ μπορεῖ νὰ φτάσει ὁ ἰδεαλισμὸς. Μόνον ποὺ διαστρεβλώνει τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης σὲ ὕβρη, θέτοντας τὴ σκέψη ταυτόσημη μὲ τὴν ἀλήθεια, ἐπειδὴ ἡ ἀλήθεια δὲν προστίθεται στὴ σκέψη ἔξωτερικά. Αὐτὸ ποὺ σαγηνεύει στὴ φιλοσοφία εἶναι, ὅτι ἀκόμη καὶ ἡ ἀπελπισμένη σκέψη φέρνει μέσα της κάτι ἀπ' αὐτὴ τὴ σιγουριά τοῦ

στοχασμοῦ, τελευταῖο ἴχνος τῆς ὄντολογικῆς ἀπόδειξης τῆς ὕπαρξης τοῦ θεοῦ, ἂν μὴ τὸ ἀνεξάληπτο σ' αὐτόν. Ἡ εἰκόνα αὐτοῦ ποὺ κάθεται καὶ «στοχάζεται κάτι», γιὰ νὰ βρεῖ τί δὲ γνωρίζει ἀκόμη, εἶναι τόσο κακὴ ὅπως καὶ ἡ ἀντίθετη ἐκείνη τῶν ξαφνικῶν διαισθήσεων. Ἡ σκέψη καταλήγει μὲ τὴν ἐργασία σ' ἓνα ἀντικείμενο καὶ στὶς διατυπώσεις του. Μὲ μιὰ ἀκραία διατύπωση : δὲ σκέφτομαι, κι' αὐτὸ εἶναι ἤδη σκέψη. Τὸ μολύβι ἢ ὁ κονδυλοφόρος εἶναι χαρακτηριστικὸ σημάδι γι' αὐτόν ποὺ σκέφτεται, ὅπως ξέρουμε π.χ. γιὰ τὸν Simmel ἢ τὸν Husserl, ὁ ὁποῖος προφανῶς δὲν μποροῦσε νὰ σκεφεῖ παρὰ μόνο γράφοντας, ὅπως καὶ μερικοὶ συγγραφεῖς, ποὺ οἱ καλύτερες σκέψεις τοὺς ἔρχονται μόνο ὅταν γράφουν. Τέτοια ὄργανα, ποὺ δὲ χρειάζεται κανεὶς νὰ τὰ χρησιμοποιήσει πρακτικά, μᾶς δείχνουν ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸ νὰ σκεφτόμαστε ὅπως – ὅπως, ἀλλὰ πάντα πάνω σὲ κάτι. Γι' αὐτὸ κείμενα ποὺ προορίζονται γιὰ ἐρμηνεῖα καὶ κριτικὴ, στηρίζουν ἀνυπολόγιστα τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς σκέψης. Ὁ Benjamin εἶπε κάποτε, ὅτι γιὰ μιὰ ὀλοκληρωμένη σκέψη χρειάζεται καὶ μιὰ ἀνάλογη δόση βλακειάς. Ἄν ἡ σκέψη τὸ παρακάμπτει αὐτὸ γιὰ χάρη τῆς χίμαιρας τῆς πρωτοτυπίας της, ἂν ὁσφραίνεται σὲ κάθε ἀντικείμενο τὸν κίνδυνο τῆς ἀντικειμενοποίησης, τότε χάνεται ὄχι μόνο γιὰ τὸ μέλλον—σ' αὐτὸ δὲ θὰ εἶχαμε καμιά ἀντίρρηση, μᾶλλον τὸ ἀντίθετο—, ἀλλὰ γίνεται ἡ ἴδια ἄστοχη. Εἶναι ὅμως πιὸ ἀποφασιστικὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ προβλήματα, ἀπὸ τὴν καρποφορία τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἐκείνη τῆς σκέψης, εἶναι αὐτόνομα, ὅτι δὲν τὰ θέτουμε, ἀλλὰ μᾶς τίθενται : εἶναι τὸ κατώφλι τῆς σκέψης σὲ ἀντίθεση πρὸς μιὰ πνευματικὴ τεχνικὴ. Ἡ σκέψη εἶναι ἐρασιτεχνικὴ, ὅταν ἀγνοεῖ τὸν πνευματικὸν καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας ἀντὶ νὰ τὸν σέβεται καὶ νὰ τὸν ξεπερνᾷ. Τὸ ἄδολο ξαναρχίνισμα μωραίνει τὴν σκέψη τόσο ὅσο καὶ ἡ πρόθυμη προσαρμογὴ στὸν καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας. Ἡ φιλοσοφία ἐκείνη, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Kant θὰ δικαίωνε τὴν ἐννοιά της γιὰ τὸν κόσμον, θὰ ὑψωνόταν πάνω ἀπὸ τὴν ἴδια της τὴ σύλληψη σὰν εἰδικὴ ἐπιστήμη—κατὰ τὸν Kant πάνω ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴν τῆς ἐννοια, ποὺ ἐκ τῶν προτέρων δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴν δικὴν τῆς ἐννοια—τὸ ἴδιο ὅσο καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κοσμοθεωρικὴν φλυαρίαν, ἢ

ὅποια παίρνει τὸ φωτοστέφανο τῆς ἀνωτερότητάς της ἀπὸ τὴν ἀξιοθρήνητη πενιχρότητα ἐκείνου, ποὺ τῆς παραχώρησε ἡ εἰδικευμένη γνώση. Ἀντίσταση ἐναντία στὴν παρακμὴ τοῦ λόγου θὰ σήμαινε γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν κατεστημένη ἐξουσία κυρίως τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, τὴ βύθισή της στὰ περιεχόμενα τοῦ ἀντικειμένου, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ γνωρίσει μέσα σ' αὐτὰ—ὄχι πέρα ἀπ' αὐτὰ—τὴν ἀλήθεια. Αὐτὸ θὰ ἦταν σήμερα ἐλευθερία τῆς σκέψης. Ἀληθινὴ θὰ γινόταν ἡ σκέψη ἐκεῖ, ὅπου ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὴν κατάρρα τῆς δουλείας καὶ βρίσκει τὴ γαλήνη στὸ ἀντικείμενό της.